

Тажibaева Ш.А.,

к.ф.н., и.о. ассоциированного профессора
Казахского национального женского педагогического университета,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: Tazhibaeva_Shinar@mail.ru

**СИМВОЛИКА ЧИСЛА СЕМЬ
В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

В данной статье рассматривается своеобразие символики числа семь в казахской литературе. Анализируются произведения казахских поэтов 19 и 20 веков.

С глубокой древности числа играли важную роль в жизни многих народов. Некоторые числа имели глубокий смысл, сакральность, им приписывалась некая магическая сила. Не стала исключением и казахская культура.

Среди часто употребляющихся чисел особую роль у казахского народа играет цифра семь. Символика числа семь в казахской культуре и литературе отражает традиционные представления казахов о мироустройстве.

Семь является священным и фундаментальным понятием, связанным с целостностью, завершенностью. Любое явление должно иметь свой итог «жет».

В работе определяется, что в произведениях казахских поэтов семь также чаще всего символизирует завершенность, связь жизни и смерти, всех явлений, родословную, духовную связь с предками, этнокультурную память народа.

Семь характеризуется как ключевое слово в произведениях Шакарима, М. Макатаева, К. Мурзалиева, М. Шаханова. Оно сочетается со многими словами и понятиями и имеет богатую символику. Это измерение всего сущего, представления о счастье и смысле земной жизни, репрезентируемых понятиями «жеті жұлдыз», «жеті күн», «жеті төбе», «жеті мәрте», «жеті ата» и др.

Ключевые слова: семь, казахская литература, завершенность, символика, культура, философия, смысл жизни.

Tazhibaeva Sh.A.,

Candidate of Philological Sciences, A/Professor
of Kazakh National Women's Pedagogical University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: Tazhibaeva_Shinar@mail.ru

Symbolic number of seven in kazakh literature

The article considers the peculiarity of the symbolism of the number seven in the Kazakh literature. The works of Kazakh poets of the 19th and 20-th centuries are analyzed.

Since ancient times, numbers have played an important role in the life of many peoples. Some numbers had a deep meaning, sacredness, some magical power was attributed to them. Kazakh culture was no exception. Among the frequently used numbers, the number seven plays a special role among the Kazakh people.

The symbolism of the number seven in the Kazakh culture and literature reflects the traditional ideas of the Kazakhs about the world order. Seven is a sacred and fundamental concept related to integrity, completeness.

In the works of Kazakh poets, seven also most often symbolize the completeness, the connection between life and death, all phenomena, the genealogy, the spiritual connection with the ancestors, the ethno-cultural memory of the people.

Seven is a key word in the works of Shakarim, M. Makatayev, K. Murzaliyev, M. Shahanov. Seven is combined with many words and concepts and has rich symbolism. This is the dimension of everything that exists, the concept of happiness and the meaning of earthly life.

Key words: seven, Kazakh literature, completeness, symbolism, culture, philosophy, meaning of life.

Тәжібаева Ш.А.,

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің
қауымдастырылған профессор м.а., ф. ғ. к.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Tazhibaeva_Shinar@mail.ru**Қазақ әдебиетіндегі «жеті» санының символикасы**

Бұл мақалада қазақ әдебиетіндегі «жеті» санының символикасының ерекшелігі қарастырылған. «Жеті» санының сиқырлы сырын аша отырып, ата-бабаларымыздың жеті саны туралы таным-түсінігін айқындау және XIX–XX ғасырдағы қазақ ақындарының шығармалары талданған.

Ежелгі заманнан бері сандар көптеген халықтардың өмірінде маңызды рөл атқарып келеді. Кейбір сандардың мағынасы өте терең, әрі ерекше қасиеттілігі болған. Сонымен қатар кейбір сандар тылсым бір сиқырлы күшке қатысты болды. Қазақ мәдениеті де бұдан тыс қалмады.

Жиі қолданылатын сандардың ішінде қазақ халқы арасында жеті саны ерекше орын алады. «Жеті» санының символикасы қазақ мәдениетінде және әдебиетінде қазақ халқының дүниетанымы туралы дәстүрлі көзқарасын айқындайды. «Жеті» саны тұтастық пен тиянақтылықпен байланысқан қасиетті әрі іргелі ұғым.

Қазақ ақындарының шығармаларында «жеті» саны: өмір мен өлімнің, бабалармен рухани және шежірелік байланыстың, халықтың этномәдени естелігін білдіреді. «Жеті» Шәкәрімнің, М.Мақатаевтың, Қ. Мырза-Әлидің, М. Шахановтың шығармаларында негізгі сөз болып табылады. «Жеті» киелі саны көптеген сөздермен байланыса отырып, бай символикалы мағынаға ие болатын ұғым. Бұл күллі дүниенің өлшемі, бақыт пен өмірдің көрінісі ретінде «жеті жұлдыз», «жеті күн», «жеті төбе», «жеті мәрте», «жеті ата» т.б. ұғымдардан көрініс табады.

Түйін сөздер: жеті, қазақ әдебиеті, толықтығы, символизмі, мәдениет, философия, өмірдің мағынасы.

Введение

Цифры, как и слова, могут иметь символическое значение в культуре. Этот символизм фиксируется в языке. У разных народов есть свои излюбленные, предпочитаемые для символических целей числа, – выражения своеобразия культуры этноса.

Важную роль в жизни каждого казаха играет число семь. Оно имеет священное, мистическое и фундаментальное значение. Это символ жизни и смерти, связывающий мир земной и потусторонний.

Жеті ата, жеті шелпек, жеті қазына, жеті жетім, жеті шәріп, жеті ырыс, жеті жоқ, жеті гашық – все важные понятия в жизни казахов связаны с этой цифрой (Кенжеахметұлы С., 2003). Например, казахи говорят: *«Помнишь предков до семи колен, держишь в руках нить, связующую тебя с ними, значит, будешь жить и будешь охраняем предками»* (Кеңесбаев І.К., 2007: 264). Также есть выражение: *«У джута семь братьев»*. Это кровопролитие, война, пожар, чума, землетрясение, засуха, падёж скота от джута и голода (Кеңесбаев І.К., 2007: 264).

Экспериментальная часть

В современном казахском языке существует словосочетание «Семь чудес света», олицетворяющее «весь мир», «целый мир». Это семь ос-

новных направлений, т. е. четыре стороны света: восток, запад, север, юг; небо – высший мир; земля – средний мир и подземный мир – нижний (Esirkepova K.K., Kanapina S.G., Bekbossynova A.Kh., 2018: 24).

Символика числа *семь* присутствует и в теме юрты, традиционного жилища казахов-номадов: выделяется семь частей в пространстве юрты (по местам расположения вещей) (ҚЭ, 2017: 97).

Число семь обозначило свое присутствие и в концептуальном содержании *Наурыза*. В приготовлении Наурыз-Коже используются «семь» видов продуктов, символизирующих 7 элементов жизни: вода, мясо, соль, жир, мука, злаки (рис, кукуруза или пшеница) и молоко. Они символизируют радость, удачу, мудрость, здоровье, благосостояние, скорость, рост и божественную защиту. В этот праздник каждый казах должен посетить 7 домов и пригласить 7 гостей. По обычаю 7 чаш с наурыз-коже должны стоять перед самым уважаемым аксакалом («белобородый старик»).

По казахской традиции на седьмой день после смерти человека устраивают поминки, в память о покойном собираются люди, раздают пожертвования.

У казахов принято знать предков до седьмого колена (семь поколений). *«Жеті атасын білмеген жетімдіктің белгісі» / Человека, не знающего свою родословную, называют безродным* (Кеңесбаев І.К., 2007: 264).

Почему же это число является ключевым в культуре и языке казахов. Полагаем, что это связано с тем, что в мировоззрении кочевников-казахов оно употреблялось для обозначения итога, завершения. Целостность, завершенность являлись необходимым условием освоения мира. Это подтверждается следующими выражениями: бой **жету**, бойжеткен, ер **жету**, ер **жеткен**, арманына **жету**, мұратына **жету**, мақсатына **жету**, ойына **жету** и т.д. «Жолмұраты – жету» то есть любое действие, любое движение должно иметь свой итог «жет».

«Три» и «четыре» как взаимосвязанные единицы и составные части «семи» встречаются в описаниях тоев, праздников, когда «тридцать дней в ликованье проходит, сорок дней в пированье проходит...» (Каракозова Ж.К., Хасанов М.Ш., 2011: 35). Такое объединение есть символ жизни, ее возникновения, ее полноты и целостности.

Символизм числа *семь/жеті* прослеживается и в казахской литературе (Сатеева Б.С., Абдуова Н.М., Мизанбаева Г.Ш., 2016: 166). В произведении О. Сулейменова «Красный гонец и черный гонец» *семь* связано с победой и радостным завершением события:

Перелески, холмы, задыхается конь,
без дорог, напрямик
мчит весёлый гонец...
.....
Только знамя в руке!
Полуголый гонец
знак победы – багровое знамя –
не бросил.

Это знамя дало ему
семь коней,
семь коней,
семь коней,
тонконогих и рослых...

В стихотворении Мухтара Шаханова «Жетінші түйсік» число *семь* символизирует седьмое чувство, которое заключается в способности понимать свою вторую половину, духовную близость. Без этого глубокого духовного единения нет, по мнению поэта, любви (*Рухани терең түйсіну жоқ кезде махаббат та жоқ*).

...Махаббат – қайсар заңғар шың, / кез келген өрлей алмаған, / Он мыңнан, бәлкім, екі адам үмітін зорға жалғаған. / Содан ғой, сансыз кеудені жалғыздық дерті торлаған, / Қаншама заңғар тұлғалар қанатсыз жардан сорлаған. /

Тұрмыстың түрлі сынынан сүрінбей өтті десе де, / Жұбайың досың бола ма? / Міне, бұл – басты мәселе. / Не бермек тәннің одағы? / Жаныңа жаны қосылмау – / Бұл – нағыз бедеу қасірет, қосылмау деген – ашылмау! / Гүл болып ашылмағанның тілегін кім бар жақтаған? / Рухы қосылмағанның сезімі шаттық таппаған. / Рухы қосылмағандар – жалынсыз, сәнсіз, жақұтсыз, / Сондықтан мына жалғанда екеудің бірі – бақытсыз. / Сондықтан махаббаттың да сырт санын / құрайтындар көп, / Жәй көзге күліп жүргенмен, жасырын / жылайтындар көп. / Тағдырдан қашу мүмкінбе, жүрсең де қандай жолменен, / Бір мәнді сұрақ алдында тұрады ылғи көлденең: / «Жұбайың досың болды ма самғатқан сенім шырайын, / Нақ сондай ұлы бақытты берді ме саған құдайым? / Ойнай ма оның көзінде сезім мен рух жарқылы, / Ұға ма ол шаттық-мұңынды *жетінші түйсік* арқылы? / Ұқпаса... ісің секілді дауылда мұзға жаққан от, / Рухани терең түйсіну жоқ кезде махаббат та жоқ.

В стихотворении «*Жеті*» Кадыра Мурзалиева образно и наглядно представлено символическое значение числа *семь* для казахского мировоззрения и культуры.

Ұзақ санның шықпасын шетіне мен, / Нәлдің өзі лақпайды бетіменен...

Бір мен онның кәдімгі арасында / Қымбат маған нәліктен жеті деген?

Жетіңізге талай сан тіркеседі, / Жеткен бала жетіге күрт өседі.

Жаңылуды білмейтін сарапшылар / Жеті мәрте есептеп, / Бір кеседі.

Жетімізді жазалық тақтамызға, / Жетіні есте, қанекей, сақтаңыздар!

Жерлеген соң жетісін береді ылғи / Жеті күннен тұрады аптамыз да!

Жетісу ма? / Жетісай қаласы ма? / Жетісіңген біраздың санасына.

Сегізмес, / Алты емес, Жеті атасын / Мұсылмандар жат татқан баласына.

Жеті жұлдыз жиналып ордalasқан, / Жеті түнде жымьыңдар қордалы аспан.

Москва да, / Рим де, / Стамбул да / Жеті төбе басына орналасқан!

Ерлерді мен сыйлаймын Елімдейтін. / Елімдейтін, / Өзгеге емінбейтін.

Жеті болсақ шіркін-ай, / Үшің түгіл, / Екіңіздің өзіне бөлінбейтін!

В начале произведения поэт задается вопросом *Қымбатмаған нәліктен жеті деген? / Почему мне так дорого слово *семь*? И дает на него ответ, представляя важные для казахов понятия, связанные с этим цифрой: семилетний возраст – считается одним из ключевых перио-*

дов в жизни ребенка, возраст начала его взросления (*Жеткен бала жетіге күрт өседі*); необходимость действовать продуманно: семь раз отмерь – один раз отмерь (*Жеті мәрте есептеп, Бір кеседі*); поминки – жетісі, жетікүн; казахская топонимика – *Жетісу, Жетісай, Жеті төбе*; знание родословной – жеті ата, семь звезд / жеті жұлдыз – речь идет о звездах Большой Медведицы (у казахов есть выражение: «Кто найдет на небе семь разбойников (жеті қарақшы), то он даже «семижды» темной ночью не заблудится»).

Таким образом, поэт показал богатства символического значения цифры семь в казахской культуре и языке. И как отметил К. Мурзалиев в своем стихотворении, семь сочетается со многими числами (*Жетіңізге талай сан тіркеседі*), что, на наш взгляд, следует трактовать как то, что семь может быть связано со многими понятиями и реалиями. Семь – число жизни и смерти. *Жеті сіңген біраздың санасына – семь живет в сознании казахов.* Это этнокультурная память народа.

Семь в произведении акына 19 века Абыла символизирует самодостаточное множество:

Арғымақатқа сын болмас, / Қиған қамыс құлақсыз,
Азаматта сын болмас, / Арты болса тұяқсыз.
Жеті арнада сын болмас, / Аяғы болса тұрақсыз...

В стихотворении Шакарима «Жылым – қой, жұлдызым – июль», по нашему мнению, цифра семь также связана с завершением и подведением итогов, что можно проследить на уровне идеи произведения, которая кроется в трех основных вопросах: «Неден бармын? Не қылған жөн? Жоғалама жан өлгенсоң?»:

Жылым – қой, жұлдызым – июль, / Жасым – жеті жүз он жеті ай. / Толық алпыс болады жыл, / Қосылса июнь, апрель, май. / Қазақшылап есеп қылсам, / Бесінші мүшелім – бұл сан. Өлім қашан, өмір қанша, / Емес ол біз білерлік жай. / Тірліктің түрін көрдім, / Көңілдің сүйгенін бердім. / Жеміс деп, білмей у тердім, / Бола алмай шын ғылымға бай. / Талайдан бар бір ой менде: / Бұл әлемді жаратқан не? / Жоғалама жан өлгенде, / Түзу жол, істер іс қалай? / Не сыр бар дін деген жолда, / Кітап, тәпсір, қожжа молда... / Бояулы бір шатақ ол да, / Сынарлық қаруым жоқ сай. / Ол ойды жүр едім қағып, / Құмар, пайда, атақ бағып. / Ізденбей қалғамын нағып, / Кезегін өткізіп, дүние-ай! / Қаз ілген лашын ем көлден, / Жас өтті төрт пенен нольден. / Азайып от-жалын сөнген, / Дарига, кәрілік, қаза-ай. Алақтап іздедім қару, / Бекіген артыма бару.

/ Керек боп көп ғылым табу, / Болып тұр күн қараң, ай, най! / Орысша, не арабшадан / Тілім жоқ жетіліп алған. / Кітап оқып түрік жазған, / Ұғындым осыны азғантай. / Ғылымның, діннің кітаптарын, / Жазыпты түрікше бәрін. / Философ, білгіш ояларын, / Сезіндім біразын байқай. / Кітап, ғылым, ой алмаққа, / Маған жол болды сол жақта. / Жұмылдым Меке бармаққа, / Алаң болып, іше алмай шай. / Пароходпен ай жүріп жолда, / Әр елде кез келіп молда, / Он үш күн боп Стамболда, / Керек кітап табылғаны-ай! / Парижде де оқыған жан, / Түрік, серкеш әм Үндістан, / Араб, башқұрт, қызылбастан, / Переводчик – түрік, ногай. / Солармен кірісіп сөзге, / Жоғарғы ой-мақсатым өзге, / Түсіп сәуле соқыр көзге, / Ауыр тұман ашылуы-ай! Ол ойға көп керек тармақ, / Әр тілден словарь алмақ. / Сынап нағызына нанбақ /Наданға болмады-ау оңай! / Сол ойды бес жыл жаздым, / Арыдым, шаршадым, аздым. / Көп инемен құдық қаздым, / Сырым, ойым, жайым солай. / «Неден бармын? Не қылған жөн? Жоғала ма жан өлгенсоң?» – / Бұл үш ойды елемеген, / Талап-ойсыз, есер, бәңгі-ай!

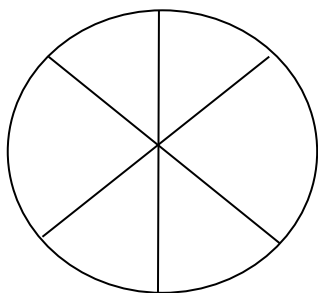
Шакарим накануне 60-летия размышляет о своей жизни и смысле жизни вообще и начинает свое «повествование» со своего возраста, который представляет необычно, указывая вначале количество месяцев, а затем годы:

Жылым – қой, жұлдызым – июль,
Жасым – жеті жүз он жеті ай.
Толық алпыс болады жыл,
Қосылса июнь, апрель, май.

Почему он обозначает месяцы? В этом кроется символизм числа семь в казахском языковом сознании. *Жеті жүз* – семь сотен указывает на то, что можно подводить итог сделанному. В произведении употреблены также числа 3 (үш ой), 4 (төрт пенен нольден), 5 (бес жыл жаздым, бесінші мүшел), 60 (алпыс жыл), которые также имеют национально-культурную специфику в казахской культуре (Мухамбетова А., 2001; Турсунов Е.Д., 2001; Маргулан А.Х., 1986).

4 и 3, как уже было отмечено выше, составные части «семи».

60 связано с исходным числом шесть. В книге «Арғы қазақ мифологиясы» этот процесс показан в форме круга (Қондырбай С., 2004). Это символ связи жизни и смерти, добра и зла, взаимосвязи всего на земле, всех явлений земной жизни.

Точка пересечения – это жеті, 6 лучей – это алты. Жеті – это одновременно и начало и конец, первая точка и последняя, завершающая творение.

Кроме того, по всей видимости, не случайно 60 до сих пор имеет применение, например 60 минут в 1 часе, в градусных обозначениях.

Шакарим, хорошо знавший философию и культуру казахов, использовал эту цифровую символику в своем произведении.

Своеобразие данного стихотворения заключается также в том, что Шакарим намеренно использует в нем русские слова *июль, июнь, апрель, май*, чтобы подчеркнуть малость полученных знаний и в то же время их огромную ценность для человека.

Ключевым словом *семь/жеті* является и в стихотворении Мукагали Макатаева «Фантазия»:

Жеті қат жерің мына төңкерілген, / *Жеті қат* аспанменен көмкерілген. / Адамзат оның бәрін ерте білген, / Ертегіде табысқан ертенімен, / Ғаламаттар туылған ертегіден. / Ғаламаттар жасалған ертегіден, / Ертегілер қиялын ерте жүрген. / Ғаламдық ақиқатты бұл адамзат, / Галилей, Коперниктен ерте білген. / Ертегіден жаңарып, қалатұрған, / Ертегіден ғұлама дана туған. / Бұл күнгі ғаламаттар, алдыменен, / Адамның қиялында жаратылған. / Барлығын да адамзат қиялдаған, / Қиялдап жер бетіне сыя алмаған. / Ойлап-ойлап, отырып кілеміне, / Аспанға ұшудан да ұялмаған. / Қиялдап, менің дана, байғұс бабам, / Алайда, атқа мініп, Айға ұшпаған. / Бабамның қиялымен қанаттанып, / Бүгін мен Айғақонып, жайды ұстағам.

Жеті қат связано со священным для казахов числом и понятием, в данном произведении оно символизирует великие достижения человечества.

Часто в казахской поэзии и прозе употребляется устойчивое выражение с национально-

культурным символическим значением *жеті ата*, например:

- Өмірінде үрім-бұтағына бітіп көрмеген.
Жеті атасына бітпеген дәулет
Құдайменде мен Тәңірбергенге арнап тұр.
(Ә. Нұпейісов)

- Ататегінен беріқарайөмірі аузы жарымаған.
Өмірде *жеті атасы* түк көрмеген,
Билік түгіл, қолынан түк келмеген
Қасан деген ши аяқ ауылнай боп,
Жік салмақ арамызға жіктелмеген. (Б. Майлин)

- Үрім-бұтақ, жұрағатынан бері қарай.
Жеті атаңжеті түптен бері қарай
Орнаған қыдыр төніп, есіл бесігім!
Дұшпаның табанында жүн қып түтіп,
Қор қылған егескенін атаң сенің. (Шернияз)

-Досың жоқ, дұшпаның жоқ, тыныш жатасың,
Мал үшін аш қатасың, жан сатасың,
Әкесі аштан өлген кісідей-ақ,
Неткен жұрт мал өлтірген *жеті атасын?! (Абай)*

Результаты и обсуждение

Проведенный нами анализ фольклорных и художественных произведений казахской литературы демонстрирует, что число *семь/жеті* является важной культурной составляющей мировоззрения казахов, определяющей особенности художественного творчества.

Жеті – священное число, символизирующее завершенность, круг, бесконечность, достижение цели. Это фундаментальное понятие, связывающее в образном сознании казахского народа мир земной и потусторонний. В казахской поэзии наглядно проявляется этот символизм и ассоциативность этого магического числа.

Заключение

Таким образом, *семь/жеті* в казахской литературе, как и в казахской культуре, имеет важное мировоззренческое, философское значение, символизирующее завершенность, абсолют, связь с духом предков, представления о счастье и смысле земной жизни. Семь – это проявление Бога, диалектическое единство противоположностей, измерение всего сущего.

Литература

- Кенжеахметұлы С. Жеті қазына. – 2-кітап. – Алматы: Ана тілі, 2003. – 136 б.
- Кеңесбаев І.К. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: ҚазАқпарат, 2007. – 356 б.
- Esirkepova K.K., Kanarina S.G., Bekbossynova A.Kh. Symbolizing value of Names of animals and numbers in the kazakh proverbs and sayings // Вестник КГПИ. – 2018. – №2 (50). – С. 22–25.
- Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі: энциклопедия. 3-том. 3-Қ/Ғылыми ред. Н. Әлімбаев [және т.б.]. – Алматы: Алем Даму Интеграция, 2017. – 856 б.
- Каракозова Ж.К., Хасанов М.Ш. Космос казахской культуры. – Алматы: ТОО «Эверо», 2011.
- Сатеева Б.С., Абдуова Н.М., Мизанбаева Г.Ш. Казахское понятие о священности чисел // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2016. – №2. – С.164–167.
- Мухамбетова А. Тенгрианский календарь как основа кочевой цивилизации на казахском материале // История и культура Арало-Каспия. – Вып.1. – Алматы: Кус жолы, 2001. – С. 104–129.
- Турсунов Е.Д. Древнетюрский фольклор: Истоки и становления. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 172 с.
- Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. – Т. 1. – Алма-Ата: Онер, 1986. – 256 с.
- Кондырбай С. Арғы қазақ мифологиясы. – Т. 1. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 510 с.

References

- Alimbai N. (2017). Qazaqtyn etnografialyq kategorialar, ugymdar men ataularynyn dasturly zhuesy: entciklopediya [In ethnographic categories, concepts and names in the traditional system: entciklopediya]. 3-tom. Z-Q. Almaty: Alem Damu Inegratiya, 2017. 856 p. (In Kazakh)
- Esirkepova K.K., Kanarina S.G., Bekbossynova A.Kh. (2018). Symbolizing value of Names of animals and numbers in the kazakh proverbs and sayings. Vestnik KGPI. 2018. No 2 (50). Pp. 22–25. (In english)
- Kenzheahmetuly S. (2003). Zhety qazyina [The seven treasures]. 2-kitap. Almaty: Ana tyly, 136 p. (In Kazakh)
- Kenesbayev I.K. (2007). Frazheologiyalyk sozdik [Phraseological dictionary]. Almaty: QazAqparat, 2007. 356 p. (In Kazakh)
- Karakozova Zh. K., Khasanov M. Sh. (2011). Cosmos kazakhskoi kulchury [Space of Kazakh culture]. Almaty: LPP «Evero», 2011. (In Russian)
- Kondyrbai S. (2004). Argy qazaq mifologiyasy [In the Kazakh mythology of ancestors]. – T.1. – Almaty: Daik-Press, 2004. – 510 p. (In Kazakh)
- Margulan A.H. (1986). Kazahskoye narodnoye prikladnoye iskusstvo [Kazakh folk applied art]. Tom 1. Alma-Ata: Oner, 1986. 256 p. (In Russian)
- Muhambetova A. (2001). Tengriansky calendar kak osnova kochevoi tsivilizatsii na kazahskom material [Tengri calendar as the basis of nomadic civilization on Kazakh material]. [Istoriya i kulchura Aralo-Kaspiya]. Vyp.1. Almaty: Qys zholy, 2001. Pp. 104–129. (In Russian)
- Sateyeva B.S., Abduova N.M., Mizanbaeva G.Sh. (2016). Kazahskoe ponatie o svachenosti chisel [Kazakh concept of the sacredness of numbers]. [Aktualnye problemy gumanitarnyh i estestvennyh nauk]. 2016. No 2. Pp. 164–167. (In Russian)
- Tursunov E.D. (2001). Drevneturkski folklor: Istoki stanovleniya [Pre-Turkic folklore: Oring of becoming]. Almaty: Daik-Press, 2001. 172 p. (In Russian)